

A MAI UNITÁRIUS HITELVEK KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNE.

(Rendszeres unitárius hittan-történet.)

(Folytatás.)

A „non adoramus és non invocamus”-christológiának kifejlődése. Közvetlenül Stancaro után Blandrata György lett a *non adoramus* christológiája felé fejlődő antitrinitarizmusnak vezető alakja, aki valamivel liberálisabb volt a farnovianitáknál, bizonyos tételeknél a Pauli-féle irányzatot is túlhaladta, viszont sem Stancaronak, sem Dávid Ferencnek határozott „non adoramus”-tanáig nem jutott el. Így tehát mintegy átmenet volt a farnovianitizmustól Dávid Ferenc „non adoratio”-jához.

Az unitarizmus történetében Blandratának helye szervesen hozzákapcsolódik Stancaroéhoz. Életük az 1560-as évek derekáig párhuzamosan haladt. Mindketten hitforradalmárok voltak, kik a régi hatholikus s az újabb lutheránus és kálvinista nézeteket igyekeztek megcáfolni. Utóbb, mikor Stancaro visszavonult a közélettől, Blandrata egyedül folytatta a közösen megkezdett munkát, — mignem ő is háttérbe szorult. Előbb Dávid Ferenc, később Socinus Faustus folytatták s fejlesztették új irányba az unitarizmust. Ilyenformán Blandrata az unitárius hitelvek kialakulásának történetében egy láncszemhez hasonlít. Ebben az összekapcsoló szerepben hitfelfogása nem volt mindig egyforma és következetes; aminthogy egyénisége sem volt következetesen mindig ugyanaz. Ifjú korában eredeti orvosi hivatása mellett inkább theologus; később, különösen életének második felében, inkább egyházpolitikus és diplomata volt. Kálvin támadásainak idején még egyedül állta a legnehezebb theologiai vitákat; Dávid Ferenc ellen Socinus Faustushoz folyamodott segítségért; Socinus Faustus ellen pedig már meg sem próbálta a harcot. Utolsó éveiben egészen visszavonult a teológiától s orvosi és diplomatai hivatásának élt.

Blandratáról mint theologusról áttekinthető képet rajzoltam *A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században* című könyvemben. Itt az olvasó mindazt megkapja, amit részben az idetartozó szakirodalomnak, részben 1914-ig végzett saját kutatásaimnak alapján Blandrata teológiájáról elmondhattam. Azonban már e könyvem írásakor éreztem e tárgyban egy sokkal részletesebb vizsgálódásnak szükségét. Már akkor az volt a benyomásom, hogy minden lelkiismeretes tanulmányozás ellenére

is még mindig tulságosan felszínesen ismerjük a XVI. századi magyar unitárius theologia fejlődését. Azokat a finom árnyalatokat, melyek a különböző felfogások között akkor, mint lényeges különbségek, végnélküli vitáknak voltak tárgyai, csak egy még részletesebb kutatás tudhatja kideríteni. Ez alkalommal ezt akartam elvégezni.

Az események elmondását János Zsigmond fejedelem halálának évével, 1571-gyel kezdem. Ez év egyik legfontosabb az erdélyi unitarizmus történetében. Ugyanis 1564-től 1571-ig Erdélyben az antitrinitarizmus egészen a Serveto által felépített keresztény hitrendszer alapján állott. Blandrata mindössze annyit módosított ezen, hogy ennek a Serveto-féle hitnek farnovianita színt adott. Ennek a farnovianita színezésű Serveto-féle antitrinitarizmusnak történetét Erdélyben *A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században* c. munkámban irtam meg. Erről tehát most itt még egyszer nem szólok, hanem a szíves olvasót idézett munkámhoz utasítom. Az események elmondását ott kezdem, ahol említett könyvem végződik.

1571-ben Erdélyben a főképen Blandrata (s az ő hatására Dávid Ferenc és paptársai, elősorban Basilius István) által képviselt farnovianita színezésű Serveto-féle antitrinitarizmus egészen új alakot kezdett felvenni. Ez annak a János Zsigmond halála után Kolozsváron végbement nagyszabású antitrinitárius mozgalomnak volt az eredménye, amelyről a történeti irodalomban először idézett könyvemben szóltam s amelyet jelen tanulmányomban részletesen ki akarok fejteni. Egy csomó idegen theologus került Európa különböző részeiből ekkor Kolozsvárra s itt olyan *mélyreható* hitvitákat, eszmecsereket folytatott, aminőkre még János Zsigmond életében sem volt sok példa. E tényt nagyon jó tudni azoknak, akik Báthory Istvánt, az új fejedelmet, azzal szokták megvádolni, hogy gyűlölte az unitáriusokat. Hogy nem szerette, az igaz. De mint uralkodó, igyekezett az őt körülvevő rendkívül heves ellenreformációs agitálások közben lehetőleg türelmes lenni. S ha meggondoljuk, hogy ugyanakkor — 1572-ben —, amikor Báthory István fejedelemsége idején Kolozsváron a legmélyrehatóbb antitrinitárius nyilvános vitatkozások voltak lehetségesek, Párisban a szomorú emlékezetű Bertalan-éji „nászlakomán” a türelmetlen katolikus Bourbonok több, mint 30.000 protestánst ölettek meg *ad majorem Dei gloriam* s a pápa ennek öröme nemcsak ünnepi istentiszteletek tartását rendelte el, de emlékermet is veretett, — bizony bizony nincs okunk különösebb türelmetlenséggel vádolni Báthory Istvánt. Ezt azért is hangsúlyozom, mert igazságot szolgáltatni a multak emlékezetének a történetírás legszebb erénye, egyben legszigorúbb kötelessége. Azok a külföldi theologusok, kik a mondott időtájban Kolozsvárra kerültek, névszerint Sommer János, Paruta Miklós, Neuser Ádám, Glirius Mátyás és Palaeologus Jakab voltak. Tanulmányom rendjén

lchát előbb ezekkel akarom megismertetni az olvasót. Ha bemutattam őket s elmondottam azon érdekes körülményeket, amelyek között Kolozsvárra kerültek, egykorú hiteles adatok alapján ismertetni fogom az erdélyi antitrinitárius hitelveket 1570, illetőleg 1571-ben. Erre azért van szükségünk, hogy lássuk, miből fejlődött tovább itt az unitarizmus. Ha e hittantörténeti álláspontot is meghatároztuk, akkor aztán rátérhetünk tulajdonképeni tárgyunkra, azon hitvitáknak ismertetésére, amely vitákból végeredményül a non adoramus christologiának *tiszta unitarizmus* néven ismeretes alakja fejlődött ki s amely egyfelől Dávid Ferenc tragikumával, másfelől a Socinus Faustus-féle socinianizmusnak kifejlődésével áll a legszervezebb kapcsolatban.

A Kolozsvárra jött külföldi theologusok bemutatását kezdjük Sommerrel. Ki volt Sommer János? E kérdésre életrajzával felelek, mit egybeállítani s kissé részletezni azért is szükségesnek tartottam, mivel ezt még nem végezte el senki.* Aztán meg ez életrajz folyamán ki fog tűnni az is, hogy a lengyel antitrinitarizmusnak egyik irányzata miképen jutott el a moldvai román fejedelemségbe s onnan a Brassó- és Beszterce-vidéki százszok érintésével Kolozsvárra.

Történt ugyanis, hogy Heraklides Jakab, századának ez a híres kalandora, ravaszul kigondolt s még ravaszabbul végrehajtott manőverezéssel 1561. november 10-én *Joan Voda* néven Moldvának törvényes fejedelme lett. Heraklides — kit az újabb román történetírás *Despot Voda* néven is szokott emlegetni — világlátott, nagytapasztalatú igen eszes ember volt, ki nem pusztán szórakozásból járta végig Európának majdnem minden részét, hanem első sorban azért, hogy kitapasztalja, vajjon ő, egy görög hajókormányosnak fia, hol, milyen úton s minő eszközök felhasználásával juthatna királyi trónra. Ambíciója valóban nagy volt s alacsony származása miatt ugyancsak magában bízó embernek kellett lennie, hogy ilyen magas terv megvalósítására képesnek érezte magát. Most, hogy végre a moldvai román fejedelemségben trónhoz jutott, hozzálátott nem csekély élettapasztalatának egy ország kormányzásában való érvényesítéséhez. Moldvából az akkori művelt nyugat igényeinek megfelelő, bensőleg rendezett, kifelé tekintélyes és erős országot akart csinálni. E nagyszabású uralkodói szándéknak egyik része az akkori román közerkölcsöknek szigorú megrendszá-

* Bod Péter Magyar Athenás-ában nem mind helyes adatokat sorolt fel róla, miként ezt Seivert a *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften* (Preszburg, 1785) 404 s köv lapjain kimutatta. Seivertnek e munkájában megjelent rövid életrajz-vázlatát magyar fordításban Szinnyei József közölte a *Magyar Irók Élete és Munkái* XII. kötetében. Kénosi Tóssér *Bibliographiája* s Uzoni-Fosztó-Kozma latin nyelvű *Unitárius Egyháztörténelme* szintén több rávonatkozó adatot őrizett meg. Theológiai működésének méltatására azonban egyikük sem terjeszkedett ki. Ezzel először én foglalkoztam *A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században* c. forrástanulmányom 54—59 oldalain.

bályozása volt, mit a moldvai román egyháznak megreformálásával kapcsolatban akart végrehajtani. Evégből Lengyelországból Moldvába hívta Lusinszki János antitrinitárius papot s püspöki címmel látva el, megbizta „a román egyházak rendezésével“.

A Lusinszki — vagy miként Gratian feljegyezte:* Lismaini — által kidolgozott reform-programmot ketten hajtották végre. A német és magyar lakosságnak lelki megfélemezését Lusinszki végezte, a románság megfélemezését a fejedelem saját magának tartotta fenn. Lusinszki elnézőbb volt a kihágások és botlások elkövetőivel szemben, de a fejedelem, Sommer feljegyzése szerint, egy alkalommal egy óra alatt 6 bojárt végeztetett ki több feleség tartása miatt. Az egyházi reformmal, illetőleg a közerkölcsök megjavításával együtt járt a közműveltség terjesztése is.

A fejedelem Kotnar-ban külön könyvtárral ellátott minta-iskolát állíttatott fel, melynek igazgatását Sommer Jánosra bízta, ki a fejedelmi udvarban már hat hónap óta végezte a bizalmas levelezéseket s így a fejedelemnek bizalmas embere volt. Sommer iskolaigazgatói hivatását egészen komolyan vette. Azt tanácsolta tehát a fejedelemnek, hogy hívja meg a kotnári iskolához tanítóul Melanchtonnak vejét, Peucer Gáspárt, ki épen ekkor (1560-ban) lett a vittenbergi egyetem rektora. Peucer egyfelől mint orvos, másfelől mint a német kryptokálvinisták vezére, messze földön híres volt. A másik tudós, kit Sommer a kotnári iskolához szeretett volna megnyerni, Georg Joachim von Lauchen, vagy másképen Rhäticus Joakim, ez időben krakkói egyetemi tanár s Kopernikus csillagászati teoriájának egyik legelső népszerűsítője volt.**

Mindezen belső intézkedések lengyel mintára mentek végbe, aminthogy Heraklides egész külpolitikáját a lengyel szimpátiára alapította volt. Ennek további megszilárdítása végett egy dús-gazdag lengyel főúrnak, Zborowski Márton krakkói várparancsnoknak leányát, Krisztinát akarta feleségül venni. Az erre írá-

* Antonii Mariae Gratiani de Johanne Heraclidi despota Wallachorum principe libri tres. Editi ex manuscripto bibliothecae Zaluscianae, Varsaviae, 1759. Idézi J. Ch. Eder: Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. Vierten Teils 2-te Abteilung. (Halle, 1804.) 206 oldalon.

** Miles szász történetíró a Nagyszébenben 1670-ben megjelent *Siebenbürgischer Würg-Enge*-ben erre vonatkozólag a következőket jegyezte fel: „... Also haben die Verräter mit ihrem frommen Herrn ein erbärmliches Ende genommen, welcher dem Land (allwo immer die Verräterei die grösste Tugend und schönste Kunst ist), mit christlichen Ordnungen und guten Satzungen viel gutes getan, indem er mit vielen Unkosten von weiten Ländern her viel gelehrte Leute zu sich gezogen, als Johannem Lusinium obersten Bischoff und eifrigen Abschaffer der abgöttischen Religion der Walachen; Joachimum Prudentium Silesium, Demetrium graecarum lingvarum professorem, Georgium de Revelles und Johannem Sommerum, etc. Professores des Gymnasii, welches Despota aufgerichtet und allda mit einer herrlicher Bibliotheca gezieret hatte“

nyuló tárgyalások megtörténtek s az após kis hadsereggel indult a leendő vőhöz háztüznézőbe, amikor Moldvában forradalom tört ki. A megrendszabályozott bojárok összeesküdtek fejedelmük ellen, trónjáról elkergették, híveit borzalmas kegyetlenséggel legyilkolták s az ország állapotát visszaváltoztatták a régire. Ekkor gyilkolták meg Lusinszkit a püspököt, kit felesége utóbb Jaşiban temettetett el. Azonban özvegye sem került el végzetét, őt is csakhamar megfojtották. A kotnári iskolát is lerombolták, könyvtárát felégették. Maga Sommer is csak úgy menthette meg életét, hogy üldözői elől éjnek idején házának ablakán keresztül szökött meg, három hónapig erdőkben bujkált, mignem végül Brassóba érkezvén, biztos földön érezhette magát. A szörnyű vérengzés elől nem tudott maga a fejedelem sem elmenekülni. 1563 novemberében ő is áldozata lett fellázadt alattvalóinak. Halálával Moldvának történetéből egy szép fejezet semmisült meg.*

Ime rövidre fogva a moldvai antrinitárius mozgalmak keletkezése és lefolyása. Ha Heraklides Jakab tartósan uralkodhatott volna Moldvában, nem lehetetlen, hogy ma Moldvához az unitárizmus történetének egy nagyjelentőségű fejezete kapcsolódna. Mert minden jel arra mutat, hogy a kotnári iskola is, meg Lusinszki püspöki missziója is egy jól átgondolt kulturális programnak voltak legelső tényei.

Sommer János a kotnári iskolától elmenekülvén, a Honterus által 1544-ben alapított brassói iskolának lett igazgatója. Állását 1565-ben foglalta el. Három évig volt itt rektor. 1565-ben 13, 1566-ban 12, 1567-ben 20 tanítványa volt.** Szabad idejét versírással töltötte, ekkor foglalván ékes latinsággal distichonokba a magyar királyok történetét Szent Istvántól I. Ferdinándig s a fennebb ismertetett moldvai vérengzésnek históriáját *Reges Hungarici et Clades Moldavica* címen.***

* *Hunfalvy Pál*: Az oláhok története c. mű II. kötetében (Bpest, 1894) 290 s. köv. oldalakon sok hibával adja elő Heraklides történetét. Látszik, hogy e sorainak írásakor csak Eder-t használta s ezt is ellenőrzés nélkül. A vallásügyi állapotokra (könnyen megérthetőleg) nem tért ki. A dolognak ezt a részét a román történetírók sem tárgyalják. V. ö. *Jorga*: Istoria românilor prin cãlãtorii. I. köt. (Bucuresti, 1920) 128/9 s. köv. lapjait.

** Mint ez az iskola matrikulációjából megállapítható, melynek idevonatkozó része a brassói evangélikus gimnázium 1863. évi értesítőjének 22—23 lapjain olvasható.

*** E költemények másokkal megtoldva *Reges Hungarici et Clades Moldavica, cujus etiam Hortulus Amoris cum Colica in forma dramatis scripta, ad finem adjectus est Omnia studiosa et opera Stephani He'neri, senatoris Bistriciensis in Transylvania, collecta et in lucem edita* címmel jelentek meg először Wittenbergben 1580-ban. Másodszor *Paraeus J. P.* nyomtatta le *Deliciae Poetarum Hungaricorum* című Frankfurtban 1619-ben megjelent munkájában (355—405 l.). Szemelvényeket közölt belőle *J. Seivert*: *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften* (Pressburg, 1784) 404—415 lapján. Helnernek 1580-ból való kiadásában a következő sorrendben jelentek meg a költemények, stb.: Sommernek előszava után Schulerus András Besztercéről közölt görög szövegű dekasztikont „in Reges

Tanításon és versíráson kívül egyéb dolgokkal is foglalkozott. Ezek közül minket itt főképen az érdekel, hogy fenntartotta továbbra is összeköttetéseit régi barátaival, kik ez időben Európa különböző városaiban állottak a vallásügyi mozgalmaknak élén. Barátaival váltott leveleit ugyan nem ismerjük, de összeköttetéseit több más adatból meg tudjuk állapítani. Így pl. ez időből való *Vita Jacobi Despotae Moldavorum reguli** című költeménye, melyet Palaeologus Jakab részére írt meg, — ez Heraklides Jakab uralkodásáról a leg-hitelesebb egykorú tudósítás; fentebb én is ennek alapján adtam elő Heraklides uralkodásának történetét —) s annak a gyimesi Forgách Imrének költségén nyomtatott ki, aki a németországi egyetemeken végzett tanulmányainak idején megismerkedett Heraklides Jakabbal, közbenjárt, hogy e görög kalandort Moldva trónjának elnyerésében Erdély felől bátyjai, az erdélyi Forgách bárók támogassák. Palaeologus ez időben Krakkóban tartózkodott. Összeköttetésben állott azonban Sommer (s majd látni fogjuk, hogy Blandrata is) a heidelbergi egyetem tanáraival is, kik épen ez időben folytattak elkéseredett harcot a németországi kálvinizmus ellen. Közülük kettő pár év múlva Palaeologussal egyszerre fog majd Kolozsvárra érkezni.

1567. végén Sommer elhagyta a brassói iskolát s Besztercére ment ugyancsak iskolaigazgatónak. Itt két évig volt

Sommeri"; majd Jonas Nicolai Ostervicensistől „Epigramma in Reges Hungaricos ad Stephanum Helnerum”; Georg Helnerustól Brassóból görög nyelvű eposz „in historica Sommeri Carmina ad Lectorem, una cum ejusdem versibus graecis ad afinem suum Steph. Helnerum”; Daniel Krechtől Besztercéről „Carmen in commendationem poematum Sommeri.” E bevezető versek után következett Sommertől: „Reges a divo Stephano ad Ferdinandum usque I. et Johannem Zapolya”, mely költemény 1567-re készült el s Jungk Antal nagyszabeni tanácsosnak volt dedikálva. Utána ugyancsak Sommertől „Elegiae de Clade Moldavica” címen 15 elégia következett 1568. ápr. 10. keltezéssel Helner Istvánnak dedikálva. Majd szintén Sommertől „Hortulus ingenii amoris, scriptus in honorem nuptiarum ornatissimae, virtute et eruditione viri D. Antonii Jungk, Reipublicae Cibiniensis senatoris, et pudicissime virginis Barbarae d. 24. Jul. 1568.” A szintén Sommertől való nevezedik költemény címe: „Colicae et podagrae tyrannis, ad imitationem tragoediarum veterum breviter descripta 1569.” Ez a költemény 1570. jan. 1. datummal Blandrata Györgynek volt ajánlva.

E költeményt 1587-ben Wittenbergbe nyomatta ki Albinus Péter wittenbergi egyetemi tanár — „una cum explicatione commentatiuncula brevi de Walachia et rebus Walachicis.” Ebben az Albinus-fele kiadásban található Heraklidesnek híres hamisított családfája, melynek ágai Homeros koráig visszanyulnak. E családfának címe: „Arbor illustrissimae Heraklidarum familiae, quae et Dasorina Basilica ac Despotica vocatur, justificata, comprobata, monumentisque et insignibus adaucta, ab invictissimus Carolo V. Rom. Imp. et ab Imperiali Consistorio, Ao. 1555.” Szinyei a Magyar Irók Élete És Művei XII. kötetében (1247 hasáb) Sommer munkájának tartja ezt is, de nyilvánvalóan tévesen. Seivert szerint (Nachrichten, 41 oldal.) Heraklides maga nyomatta ki e családfát 1558-ban Brassóban.

rektor.* Ekkor írta „Elegia in nuptias Cl. viri d. Petri Bogneri, Coron. l. l. doctoris, et pudic. virg. Annae, filiae d. Joachimi Koch, consulis Mediensis, A. 1569 die 20 febr.” című lakodalmi versét, mely még ez év folyamán Gyulafehérváron nyomtatásban is megjelent. Ez időből más munkáját nem ismerjük.

Az a nagy mozgalom, amely a hitbéli dolgokban az 1569-ik évben Erdélyben végbe ment, Sommert sem hagyta tovább is nyugodtan. Elhagyva Besztercét Kolozsvárra jött s átvette az unitárius iskola igazgatását, mely munkát Károli Péternek 1566-ban Kolozsvárról való eltávozása óta Dávid Ferenc végzett. Hogy Sommer nem kerülte el Dávidnak figyelmét s Kolozsvárra jövelele Dávid Ferencnek hívására történt, azt más adatokból tudjuk. Rá Kolozsváron valóban szükség volt. A nagy hitviták idején Dávidnak mindegyre el kellett távoznia Kolozsvárról, hogy az unitarizmus érdekében más és más helyeken agitáljon. Ilyenkor az iskolai tanítás szünetelt. Mosi, hogy 1570-ben Sommer iskolai rektor lett, a tanügy kérdése végleg rendeztetett. Sommer ekkor 30 év körüli fiatal ember lehetett. A Dávid Ferenc családjával való gyakori érintkezése házasságra vezette, mert feleségül vette Dávid Ferencnek egyik leányát.** Tudjuk, hogy Dávid Ferencnek első felesége 1570-ben halt meg. Az ezen évi egyházi számadásokban „Dávid Ferenc felesége temetéséért fl. 12” van behajlandó tartozásként feljegyezve.*** E házasság tehát bizonyos mértékig magának Dávidnak családi helyzetét is kiségitette, asszonyt adván a háztartásnak. A viszony így az iskola igazgatója s a plebánus között nagyon természetesen a legbizalmasabbá vált.

Haner György szász egyháztörténelő az 1570. év eseményei közé a következőket jegyezte fel: „Dávid Ferenc már

* Az iskolai anyakönyvnek ide vonatkozó adatát Fischer György közölte a besztercei ág. ev. főgimnázium 1895.96. évi értesítőjének 58 oldalán.

Ezzel kapcsolatban egy adatot kell helyesbíteniünk. *Thorwächter* András „Kurze Chronik Unitarischer Schulleitenden, am Altklausenburger Collegium, im XVI. Jahrhundert” című dolgozatában (megjelent a *Siebenbürgische Provinzialblätter* 1807. évi II. kötetének 228—245 oldalain) azt írja, hogy János Zsigmond Sommer Jánost Németországból hívatta meg kolozsvári rektornak. Ennek igazolásául említi Sommernek János Zsigmond felett mondott halotti búcsúztatójából a következő mondást: „ex eruditis et piis viris multo honesto proposito stipendio in Transilvaniam evocavit, ut tum literarum, tum pietatis quoque melior constitueretur ratio.” Ez idézet azonban nem egyedül Sommerre vonatkoztható, sőt ha beillesztve az eredeti beszédbe az összefüggést is figyelembe vesszük, kiténik, hogy nem is Sommerre vonatkozik, hanem általában azokra a theológusokra, akik 1570 körül kerültek Erdélybe. De e filológiai akribiától eltekintve, annak nincs semmi történelmi bizonyítéka, hogy Sommer 1569-ben Németországba ment s onnan 1570-ben Kolozsvárra jött. Ez a rövid időre való eltávozás külföldre különben sem volna megokolt.

** Ezt Sievert (Nachrichten, stb. 406 l.) szász források alapján állítja.

*** *Jakab Elek*: Kolozsvár története. II. köt. 224 oldal.

a gyulafehérvári második hitvita után nemcsak az udvart térítette vallására, de Sommer János hilsorsosa s kolozsvári iskolaigazgató által Kolozsvárt is annyira hálójába kerítette, hogy 1570-ben az egész város e tudományt vallotta.“ Ha Haner feljegyzése* helyes, — miben kételkedni semmi okunk sincs —, akkor Blandrata György, Dávid Ferenc és Basilius István mellett negyedikül Sommer Jánosnak érdeme Kolozsvárnak unitárius hitre térítése.

Mielőtt már most annak kimutatására térnék át, hogy milyen volt az az antitrinitárizmus, melyet Dávid Ferenc s pap társai 1570 körül Kolozsváron hirdettek, előbb még azt akarom elmondani, hogy miképen került Kolozsvárra az a 4 theologus — Paruta Miklós, Neuser Ádám, Glirius Mátyás és Palaeologus Jakab, kik abban a nagyszabású theológiai mozgalomban, mely Erdélyben az 1570-ik év körül kezdődött s itt végül is Dávid Ferencnek u. n. tiszta unitárius hitéhez vezetett, döntő jelentőségű munkát végeztek. A dolog ugyanis úgy áll, hogy 1565-től egészen 1569-ig Blandrata és Dávid Ferenc Servetonak antitrinitárizmusát tanították Erdélyben. Erre vonatkozó kutatásaimnak eredményét *A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században* című könyvemben foglaltam össze. 1570-ben azonban Sommer, Paruta, Neuser és Palaeologus közreműködésével egy egészen új mozgalom indult meg Erdélyben, mely az eddigi unitárizmust egészen új irányba terelte, abba az irányba, melyet tiszta unitárizmusnak szokás nevezni. Kezdetben Blandrata is hive volt e mozgalomnak, viszont Dávid Ferenc tartózkodott tőle. Utóbb azonban, amikor e mozgalomnak lényege egészen kibontakozott, Blandrata elfordult tőle, viszont Dávid Ferenc melléje szegődött. Az a végül is a dévai martírsággal végződött szomorú tragédia, mely Blandratának és Dávid Ferencnek küzdelmét lezárta, ebből az 1570 körül kezdődő mozgalomból fejlődött ki. Hogy e mozgalom lényegében véve miből állott, azt csak azután vizsgálhatjuk meg, ha előbb megismerkedtünk azokkal, kik e mozgalmat előidéztek.

Sommerről szólottunk. Most nézzük tehát Parutát.

Paruta Miklósról első adatunk, mit Sandius jegyzett fel a *Bibliotheca Antitrinitariorum*-ban (18—19 l.), az, hogy 1546-ban tagja volt a velencei híres antitrinitárius társaságnak s így ifjúkori barátságát fűzte Leonardus Abbas, Busalis, Laelius Socinus, Bernardinus Ochinus, Valentinus Gentilis, Julius Trevisanus, Franciscus de Ruego, Jacobus de Chiari, Franciscus Niger, Darius Socinus, Paulus Alciatus, Georgius Blandrata s

*) „... ex eis, quae Claudiopoli hac de re manarunt, prolixius videre est, quo factum, ut non modo Aulicos seducere Davidis, sed et Claudiopolitanos in suas casses, per socium confessionis Johannem Sommerum Pirnensem, scholae ibidem rectorem, perduceret, tanto quidem successu, ut Anno 1570 tota urbs hoc doctrinae veneno, ceu peste acerbissima, infecta esset.“ *Haner: Historia ecclesiarum Transylvanicarum. Francofurti et Lipsiae 1694. 286 oldal.*

e társaság többi tagjához. Tudjuk aztán, hogy a rom. kath. inquisitio elől neki is menekülnie kellett. Előbb Svájcban telepedett le, honnan Blandratával együtt Lengyelországba távozott. Ez időtől kezdve Paruta Blandratának volt hűséges kíséretőrtársa, s igen gyakran személyes képviselője. Magyar földön, Erdélyben, először 1558. január 2-án járt, a radnóti zsinaton, hol Stancaroval együtt bemutatta Blandratának kátéját.* Stancaro azt is feljegyezte, hogy e radnóti zsinaton Dávid Ferenc is jelen volt s „az augsburgi hitvallásnak fenntartása mellett elítélte az *Arianam haeresin*.”** Tárgyunkra vonatkozólag ez adat különösen azért fontos, mert megtudjuk belőle, hogy Dávid Ferenc tehát már 1558-ban ismerte Parutát. Ezzel aztán egyidőre nyoma vész az emlékekben. Hogy hol tartózkodott, nem tudjuk. 1562-ben *Theses de deo Trino et uno alias de Trinitate* címen értekezést ír, mely tézisekről előbb az 1568-ki, majd az 1571-iki gyulafehérvári zsinatokon részletes vita folyt. Az 1568-ki gyulafehérvári vitának jegyzőkönyveit ismerjük, azok arról, hogy Paruta jelen lett volna, nem emlékeznek meg, viszont, hogy a tételekről ott szó volt, azt Bock írja a *Bibliotheca Antitrinitariorum* I. köt. II. rész 588. oldalán. Bock egyszersmind arra hivatkozik, hogy a tézisek a *De falsa et vera cognitione Dei* c. munka függelékeiként nyomtatásban is megjelentek. Lehet, de e könyvnek általam látott példányában a függelék nem volt meg. Azt azonban tudjuk, hogy az 1571-ki gyűlésen Paruta is jelen volt s vitatkozott. Így tehát Paruta is minden valószínűség szerint Sommerrel egy időben, —1570-ben — került Kolozsvárra.

Neuser Ádámról is csak keveset tudunk, bár ez a kevés egyaránt érdekes és jellemző. Délnyugat-Németországban született, lutheránus hitben nevelkedett, majd áttért a kálvinista hitre utóbb Heidelbergben a Péter-templom lelkésze lett. Fel van jegyezve, hogy Heidelbergnek, sőt az egész pfalzi tartománynak egyik legnépszerűbb papja volt, ki a templomban mestere volt a szónak, templomon kívül pedig sűrűn megfordulva világi társaságokban, mint vigkedélyű, mulatozást szerető ember, általános kedveltségre tett szert. E világias modora hamar szemet szűrt azoknak, akik aggódtak az egyházi fegy-

*) Ezt Stancaronak *Collectio doctrinae Arii et Phil. Melanthonis* c. könyvből tudjuk. Különös, hogy erről a jelentős zsinatról Zoványi Jenőnek értékes munkája: „A reformáció Magyarországon 1565-ig” (Budapest, 1922) nem emlékezik meg, noha egyébként a Stancaroval kapcsolatos magyarországi eseményeket több helyen behatóan tárgyalja.

Megemlékezik e kátéről Beza is a „Valentini Gentilios tetterimi haereticus impietatum ac triplicis perfidiae et periurii, brevis explicatio, ex actis puelicis Senatus Genevensis optima fide descripta” c. Genfben 1567-ben megjelent mű 21. oldalán.

**) E téziseket alább — az 1571-ki gyulafehérvári zsinat (v. ö. *Borbély*: A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században, 123 sz. jegyzetet), ismertetésénél szószerint közlöm.

lemnek s a komor erkölcsöknek meglazulása miatt. Különösen Olevianus nem nézte ezt jó szemmel. III. Frigyes pfalzi választófejedelem 1568-ban elhatározta, hogy tartományában életbe lépteti Kálvinnak Genfben megvalósított szigorú egyházi fegyelmét. Az efféle azonban nem történhetett egyszerűen fejedelmi rendeletre. Nagyon alkalmas időben jött tehát az, hogy egy angol kálvinista, Wither György, Heidelbergben kivánt theologiai doktori vizsgát tenni. E célból az egyetem hittudományi fakultásához vitatételeket nyújtott be az Angliában azon időben napirenden levő vitatkozásokról a templomi ruhákat és ceremóniákat illetőleg. Wither kijelentette, hogy e tárgyról való állításait hajlandó bárkivel szemben védeni. Csakhogy az egyetem nem akart ítélő bíróul szerepelni az angol hitéletnek akkori aktuális kérdéseiben, ennél fogva felszólították Withert, hogy más tárgyú vitatételeket nyújtson be. Wither ekkor az egyházi fegyelemnek s az egyházi büntetéseknek szükségességéről terjesztett elő tételeket, amelyekben amellet foglalt állást, hogy a fegyelem kérdése az egyházban egyenlő fontosságú a hitigazságokéval; a papoknak a presbiteriummal egyetértőleg legszigorúbban kötelessége örködni a fegyelem fölött s ha szükséges, a büntetéstől, sőt az excommunicatiótól sem kell tartozkodnia. Az e tételekről való disputa 1568. június 10-én kezdődött s úgy látszott, hogy nagyon símán fog lefolyni. Estefelé azonban váratlanul felszólt Neuser Ádám s kijelentette, hogy egy nap nem elegendő a tételek megbirálásához. Erre az elnöklő Boquinus kihirdette, hogy a vita másnap folytatódni fog. Másnap Neuser azzal a meglepetéssel kezdte felszólalását, hogy Withernek állításai ellenkeznek Istennek a bibliában található ígéivel. A vita kezdett elmérgesedni. Olevianus tagadta Neuser állításainak helyességét. Neusernek Erastus pfalzi orvos sietett segítségére s előbb előszóval, majd vitáiratokkal támadta Olevianust és párthíveit, kik — szerinte — szentírás-ellenes rideg szigorúságukkal megölik az életet az egyházban; velük szembeállította Neusert, ki mintaképe a jámbor jó embernek; Sylvanust s másokat. A kor szokása szerint Wither tételeivel szemben ellentételeket állított fel, melyek a később oly nagy szerepet játszott erastianismusként voltak alap-tételei. Neuser templomi prédikációiban helyeselt Erastusnak. E mozgalmak következtében Heidelberg s utána a pfalzi választófejedelemség két táborra oszlott. Az egyik részen voltak Olevianus s a kálvini egyházfegyelemnek hívei, a másik részen Erastus, Neuser, Sylvanus s az egyházi szabadság vitatói. A fejedelem úgy akarta a békét létrehozni, hogy Neusert áthelyezte a Péter-templomtól a Szentlélek-templomhoz reggeli imát mondó papnak.

Neuser nem fogadta szóltanul e degradálást, hanem elkeseredésében most már nyíltan hozzálatott eddig csak titokban vallott antitrinitárius hitének terjesztéséhez. Sylvanusnak, Erastusnak s több pfalzi papnak nevében levelezést kezdett Blandrata Györggyel, ki akkor Kolozsváron tartózkodott.

Ekkor történt, hogy Miksa császár Speierbe birodalmi gyűlést hívott össze, hova Frigyes választófejedelemnek is el kellett mennie. E speieri birodalmi gyűlésen megjelent volt János Zsigmond erdélyi fejedelem képviselőjében Békés Gáspár is. Értesülvén erről, Neuser és Sylvanus Suter Jakabbal és egy kaiserslauterni társukkal, Vehe Mátyás diaconussal, Speierbe utazott s kihallgatásra jelentkezett kornyáti Békés Gáspárnál. Hogy előszóval mit terjesztettek elő, azt ma már nem lehet megállapítani, de tudjuk azt, hogy Sylvanus egy levelet adott át Békésnek, melyet Blandratának címezett; Neuser pedig II. Selim szultánhoz próbált ugyancsak ez úton levelet küldeni. Levelében, melynek tartalmát ismerjük, a következőket írta: Ő (Neuser) az ó- és újtestamentumnak, valamint az alkoránnak tüzetes tanulmányozása alapján arra jött rá, hogy Mózesnek, Krisztusnak és Mahometnek tanai egymással egyeznek s a keresztények ezt az egyezést azzal zavarták össze, hogy a bibliát hibásan értelmezve, Krisztust eléje helyezték az eglyenyegű igaz Istennek. Miután maga (Neuser) e tévedésről meggyőződött, előszóval s írásban oly sikerrel szállt sikra a helyes felfogás mellett, hogy a leg tudósabb s legelőkelőbb pfalzi, illetve heidelbergi emberek mind melléje álltak volna, ha a választófejedelem attól nem fél, hogy ennek az eddig ismeretlen, új tanításnak következtében a birodalmi császár a hitbéli békesség megtörése címen ellene támad s neki és népének sok bajt szerez. Ebbeli félelme miatt mozdította el őt a fejedelem a Péter-templomi papságtól. Noha — írja tovább — a fejedelem most is arra törekszik, hogy őt a többi hittudóssal kibékítse, ő el van határozva megmaradni a megismert igazság mellett s szolgálatát a szultánnak felajánlani azon reményben, hogy a szultán birodalmában több sikerrel szolgálhat majd Istennek. Kéri ezért a szultánt, hogy őt gyermekeivel együtt fogadja szívesen, mivel nem mint gonosztevő menekül hozzá, hanem mint békés igazhitű. Egyben mellékelve némelyeket írataiból, engedélyt kér arra, hogy ügyét a szultán előtt előszóval is előadhassa.

Neusernek azonban ezúttal épenséggel nem volt szerencséje Békés Gáspárral. Ellenkezőleg. Hiszen Békés épen azért ment volt Speierbe, hogy az erdélyi fejedelem nevében véd- és dacsövetséget kössön a császárral a török szultán ellen. Miksa császár Békésnek erre a szövetség-ajánlatára azt válaszolta, hogy nem léphet szövetségre olyan emberekkel, akik tagadják Krisztus istenségét s a szent háromságot. Békés azt felelte erre, hogy a császár nem kifogásolhat komolyan egy olyan hitet, melyet a németországi theologusok közül is sokan magukénak vallanak. Ennek igazolására felmutatta Neusernek és Sylvanusnak leveleit. A császár bosszankodása a levelek miatt könnyen elképzelhető. A pfalzi választófejedelem e levelek alapján azonnal (1570. július 15) elfogatta Neusert, Sylvanusot, Veht

s Suter Jánost. Neusernek csakhamar sikerült megszöknie, de újra elfogták s Ambergben elzárták. Hét hét múlva azonban ismét megszökött s most már meg sem állott Kolozsvárig.* Társai közül Sylvanus Jánost a volt ladenburgi prédikátort 1572 dec. 23-án kivégezték,** Erastus Tamás Angliába menekült; Vehe és Suter pedig csak úgy nyertek kegyelmet, hogy nyilvánosan visszavontak minden közösséget Sylvanussal, Neuserrel és Erastussal s aztán száműzetésszerűleg sietve elhagyták Pfalzot.

Glirius Mátyásról csak a véletlen szerencse folytán tudunk, mert nevét annyiszor s annyiféleképpen változtatta, hogy valóban nehéz dolog megállapítani, vajjon mikor és hol melyik nevén szerepelt. Eredetileg Vehe Mátyásnak hívták s kaiserslauterni diakonus volt. Neuserrel s Sylvanussal együtt Speierben ő is fogságba került, honnan csak úgy szabadult ki, hogy büntetését száműzetésben szabták ki rá. Sietett is erre elhagyni Pfalzot s Neuser titkos utasításai szerint Kolozsvárra jött. Időközben nevét — mint ezt Ruarus Márton 1637 jan. 16-án Caloviusnak írta*** — előbb Dietrichus Dorschius-ra, majd később Nathanael Aelianus Matthania-ra változtatta. E neveket bizonyára bujdosása alatti inkognitója végett vette fel. Kolozsvárra jövén, Matthias Glirius lett belőle s Erdélyből való eltávozása után e nevét állandóan megtartotta. Kolozsváron lector volt az előbb Sommer, majd Palaeologus igazgatása alatt állott iskolában.****

* Neuser életének fenní eseményeit *Iselin J. C.*: Neu vermehrtes historisch und geographisches allgemeines Lexikon, Basel, 1726. III. kötet 644—45 oldal alapján állítottam össze. Ez adatoknak egy részét megtalálhatni, de Békés nevének említése nélkül *Sudhofi*: Olevianus und Ursinus című (Elberfeld 1857.) monografiájában (3-ik könyv 3-ik fejezet). Utalok itt „A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században” c. könyvem 133-ik jegyzetére is. Megjegyzem továbbá, hogy Iselin-nek rendkívül becses lexikona megvan a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában G. 2551 szám alatt.

** Erre vonatkozólag lásd Dürrwächter Antalnak „Sylvanus János kivégzése” című tanulmányát a Zeitschrift für Kirchengeschichte 1913. évi II. füzetében. (V. ö. Keresztény Magvető 1922. évf. 194 lapját.)

*** Ruarus levelét Zeltner tette közzé: Martini Ruari aliorumque virorum doctorum epistolarum selectarum centuriae duae notis idoneis illustratae című művében (Lipsiae, 1729. 1-6 oldal), mely munka eredetileg Zeltnernek híres „Historia crypto-socinianismi”-je függelékéül jelent meg.

**** Ezt Possevino jezsuita „Transilvania” című 1584-ben készült munkájában jegyezte fel, mely feljengyzést sokáig csak Sandiusnak 1684-ben megjelent „Bibliotheca Antitrinitariorum”-jából (57 oldal) ismertünk, hol latinul van idézve. 1913-ban dr. Veress Endre a Fontes rerum Transylvanicarum III. kötetében eredeti és teljes szövegében közzétette Possevino könyvét, mely az említett helyet a 104-ik oldalon tartalmazza. Már itt megjegyzem, bár erről később bőven lesz róla szó, hogy Possevino Gliriusnak jelentőségéről így írt: „non potevano fare altro che et pervertire le manifestissime profetie del testamento antico, stimolati da quel Glirio Giudaizante et da altri . . .” (l. m. 139.) Azt, hogy Gliriusnak nagy szerepe volt Dávid hitének kialakulásában, Pokoly József is említette adatokban gazdag értekezésében: „Az unitarismus Magyarországon” (megjelent a Protestáns Szemle 1898. évi folyamában 6 közleményben). E tanulmányt elfogult felekezetieskedése miatt csak a legnagyobb óvatossággal szabad használni Hittantörténeti összefüggésekre nem lévén figyelemmel, ilyen irányú megállapításai nagyobbára mind hibásak.

Palaeologus Jakabnak életét is csak igen hiányosan ismerjük. Pedig az említett theologusok közül épen az ő sorsa érdekelne minket a legfőképen. Socinus Faustus 1581. nov. 20-án Krakkóból azt írta Kolozsvárra Squarcialupus Marcellusnak, az erdélyi fejedelem második orvosának, ki Blandrata mellett működött s vele egy hiten volt: „... A vallási bajoknak oka nemcsak itt (t. i. Lengyelországban), hanem Erdélyben ép úgy, mint Magyarországon, Litvániában és másutt is, Palaeologus befolyása és iratai. Avagy épen Erdélyben mindenkinél előbb nem épen ő tanította Krisztus nem imadásának s segítségül nem hívásának tanát más téves tanításokkal egyetemben? Ma is nem épen az ő tanítása — melyből állítólag Dávid Ferenc tanítása is származott, — az, amely Magyarországnak oly sok egyházközségét megrontotta? Nem ő az, aki, mintegy új Dávid Ferenc, Litvániában az egyházközségeket felláízította és Lengyelországtól való elszakadásra bírta?)* Socinusnak e nyilatkozata azt igazolja, hogy Palaeologusnak rendkívül nagy szerepe volt nemcsak Dávid Ferenc non adoramus és non invocamus christológiájának kialakulására, hanem e tannak külföldön való elterjesztésére is. Sajnos, az eddig ismeretes adatok alapján pontosan nem tudjuk megmondani, miképen tett szert Palaeologus erre a nagy befolyásra, kikkel, hol és mely időben állott összeköttetésben. Az egyháztörténetírásnak e tekintetben még igen sok teendője marad. Egyelőre csak az bizonyos, hogy az ő szerepe is olyan volt, mint a Stancaróé: nemcsak kifejteti segített az antitrinitarizmusnak non adoramus és non invocamus christológiáját, hanem azt Európa-szerte el is terjesztette. Különösen nagy jelentőségű volt azon ténykedése, hogy egyfelől rávezette Dávid Ferencet utolsó theologiai nézetére, másfelől Dávid Ferenc halála után szemben Socinus Faustusnak végnélküli öngazolásával vállalta Dávid Ferenc igazságának s Socinus Faustus végzetes tévedésének kimutatását. E ténykedéseiről alább részletesen lesz szó.

* Socinusnak e nagyjelentőségű nyilatkozatát eredeti latin szövegében is közlöm: „... Quid si cognitum haberet, ut quidem ego habeo, quot malorum causa, non istic tantum in Transylvania, sed in Ungaria quoque, in Lithuania et aliis in locis Palaeologi auctoritas et scripta fuerint? An non ipse primus omnium in provincia ista, sententiam illam maxime impiam et detestandam de non adorando neque invocando Christo, una cum aliis compluribus pestilentissimis erroribus docuit et scriptum reliquit? Nonne ejus doctrina hodie, quae a quibusdam Francisci Davidis doctrina esse creditur, integrae eaeque non paucae ecclesiae in Ungaria foedissime sunt corruptae? Nonne is in Lithuania alterum quendam Franciscum Davidis, quantum in se fuit, jam excitavit et provinciae illius ecclesias suo veneno infecit, ab ipsiusque Poloniae ecclesiis jam fere divulsit ac separavit?” (Bibliotheca Fratrum Polonorum I. kötet 365 oldal.) Pár szónyi változtatással közölte Bock is (Historia antitrinitariorum II. köt. 801 lap).

Lubieniecius Stanislav: Historia reformationis polonicae c. művében (Freistadii, 1685) a 200-ik oldalon „de Palaeologi vita, moribus et morte” hivatkozik Socinus Faustusnak Unjelius ellen írt munkája második kiadásának második fejezetére (42 lap). E munkát nem sikerült látnom.

Életéről egészen addig, hogy Erdélybe jött, csak pár adatot tudunk. Az égei-tengeren levő Chios szigetén született híres fejedelmi családból. Elemi iskoláinak végezte után Görögországhoz tartozó sziget-hazájából Itáliába ment tanulmányait tovább folytatni. Rómában — állítólag — a későbbi V. Pius pápával egy napon és egy helyen lépett be a domokosrendű szerzetbe. Szabad szelleme azonban hamar ellenkezésbe került szerzetének rendszabályaival. Az egykori Florimundus Raemonodus szerint* előljárói: „eum in praecipuis Christianae religionis fundamentis vacillare” (a keresztény hit alaptételeiben ingadozni) találták s emiatt mint nemcsak a rendre, hanem az egész egyházra veszedelmes eretneket átadták a római inquisitoroknak. E fogságából — mint későbbben az Apocalypsis-hez írott magyarázatának több fejezetében maga elbeszélte — kétszer kellett megszöknie, míg végre sok veszedelem kikerülése után sikerült Németországba jutnia. Ekkor Németországban a görög nyelvnek s ezzel kapcsolatban mindennek, ami és aki a görögökkel összeköttetésben állott, nagy tekintélye volt, miként erről eyebek mellett Melanchtonnak a Corpus Refractorum-ban közzétett levelei is bizonykodnak. Ezért Palaeologusnak is csakhamar nagy tekintélye lett a németek között úgyannyira, hogy nemcsak a római katolikus inquisitoroknak, de még V. Pius pápának — ki, mint ezt Ranke a római pápákról írott és magyar fordításban is megjelent műve I. kötetében kimutatta, maga volt a megtestesült inquisitio** — sem sikerült Palaeologust elfogatni s a római kath. egyház büntető törvényszékének kiszolgáltatni. Hogy azonban üldöztetése a német protestánsok minden védelme mellett is sok aggodalmat okozott neki, azt ugyancsak az Apocalypsis-hez írott magyarázata előszavában panaszolta el, hol Justinianus Vincentius kardinálisnak — kinek mint „suo fratri” van a mű dedikálva — felelmeleti, hogy Michael Ghislenus (illetőleg Michele Ghislieri) — az V. Pius néven ismeretes pápa — mennyi izgalmat s keserőséget okozott neki. Hogy azonban a római inquisitót ez az irányában való sikertelensége nem lankasztotta, azt a következmények szomorúan mutatták. A Palaeologus elleni elfogató parancs érvényben maradt tovább is, mígnem — mint majd látni fogjuk — XIII. Gergely pápa azzal tényleg célt nem ért. Ennek a pápai udvar által vezetett szünet nélküli üldöztetésnek egykorú adatok szerint az volt a valódi oka, hogy állítólag „Palaeologus terjesztette volna el Európaszerte a legveszedelmesebb protestáns tanokat”. Ezt említi Wuiekus Jakab jezsuita a lengyel nyelven a Fiú Istenségéről

* *Historia de ortu, progressu et ruina haereseon hujus saeculi. Coloniae, 1614.* A 4-ik könyv 12-ik fejezetében „de Jacobo Palaeologi ejusque vita et morte” címen.

** „Mily keveréke az egyszerűségnek, nemeslelkűségnek, személyes szigorúságnak, odaadó vallásosságnak és rideg kirekesztésnek, keserű gyűlöletnek, vérengző üldözésnek!” — írja róla Ranke i. m. I. köt. 320. lapján.

s a Szent Lélekről kiadott munkájában, valamint a híres római jezsuita theologus Bellarmin Robert már idézett Disputatióiban*. Ez az egykori események összehasonlító mérlegelése után annyit jelent, hogy Palaeologus Stancaronak nyomdokain haladva, Stancaro után tényleg a legnagyobb halással készítette elő Európa különböző országainak theologusait az antitrinitárizmus ezen legszélsőbb irányának befogadására.

Németországból Csehországon át Lengyelországba ment. Hogy ez pontosan melyik évben történt, azt nem tudjuk; amint-hogy idáig Palaeologus életéből még egyetlen eseménynek évét sem tudjuk pontosan meghatározni. Hogy azonban 1567 után s 1570¹előtt kellett Lengyelországba mennie, azt több körülmény bizonyítja. Ugyanis az erdélyi antitrinitáriusok e két évszám közé eső időben vettek róla tudomást. 1567 előtt Palaeologus Erdélyben nem volt ismeretes. Az ezen évben Kolozsváron megjelent *De falsa et vera unius dei patris, filii et spiritus sancti cognitione libri duo c.* műben neve nem fordul elő, holott annak „de origine et progressu triadis, deque initio sophistices et variis reclamatoribus“ c. fejezetében azon időnek mindenik nevezetes külföldi antitrinitáriusáról említés történt. Viszont Dávid Ferenc 1570. nov. 29-én Gyulafehérvárról levelet** küldött Palaeologusnak, melyben nemcsak a tisztelet és bizalom hangján szól róla, de — a datum pontos megjelölése nélkül — utalt az 1569. okt. 20-iki nagyváradi hitvitára is, amelynek jegyzőkönyvét Dávid Ferenc magyar nyelven kiadta volt. E levélnek bizalmas hangja azt mutatja, hogy ők már azelőtt személyesen is kellett, hogy találkoztak legyen, valamint, hogy Palaeologus ekkor már tüzetesen kellett, hogy ismerje az erdélyi antitrinitáriusok dolgait. Igen ám, de akár arról, hogy Palaeologus 1570 előtt járt volna Erdélyben, akár pedig arról, hogy a szóban levő években Dávid Ferenc külföldön (ahol esetleg találkozhattak) járt volna, nincs tudomásunk. Itt tehát az események összekapcsolódásában nyilvánvaló hézag van, mit szerencsés adat-fölfedezés tudhat kipótolni.

A chronológiával különben később is nehézségek vannak. Chytraeus Dávid 1571. március 9-én Rostock-ból levelet küldött Palaeologusnak Prágába „in collegio Carolino“*** hol Palaeologus tényleg huzamosabb ideig tartózkodott volt. Viszont tudjuk, hogy az 1571. január 14 és márc. 14 között valamelyik

* Bellarmin-nak a műve (megvan többek között a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában R. 1521 jelzés alatt) a XVI. századi theologia történetére a legbecselesebb forrásművek közül való.

** Először közölte Karl Landsteiner: Jacobus Palaeologus c. tanulmányában. Megjelent a bécsi józsefvárosi főgimn. 1873. isk. évi értesítőjében. Másodszer Jakab Elek: Dávid Ferenc-emléke. Budapest, 1879. II. köt. 12—13 l. Magyar fordítása u. e. mű I. köt. 183—84 lapján.

*** Ez a levél is, valamint a többi alább idézendő levelek Landsteinernek említett dolgozatában jelentek meg.

időben végbement gyulafehérvári harmadik hitvitának épen Palaeologus volt egyik concionatora és jegyzőkönyvvezetője. Ekkor tehát már Erdélyben kellett lennie.* Hogy azonban ez alkalommal mennyi ideig tartózkodott Erdélyben; illetőleg hogy itt tartózkodása vajjon nem volt-e csak amolyan rövid ideig tartó, mint aminőnek tételeztem én fel pl. azon állítólagos Erdélyben járását, amely alkalommal Dávid Ferencsel (1570 előtt!) személyes ismeretséget köthetett, — adatok hiányában ma még nem tudhatjuk. Tény azonban, hogy Johannes Gabrowsky („praepositus Sandeciensis“) még ez év (1571) nov. 29-én Varsóból Krakkóba küld neki levelet; I. Schwartz is Bécsből a következő év (1572) szept. 6-án ugyancsak Krakkóba ír neki. Sőt 1573 dec. 27-én Kolozsvárról maga Dávid Ferenc is Krakkóba címezi hozzáírott levelét. Tehát: Palaeologus Jakab 1571 legelején Erdélyben járt s részt vett a gyulafehérvári harmadik hitvitán; aztán még ez év folyamán Krakkóba távozott, hol egyfolytában 2 évig tartózkodott. Hogy itt mit csinált,** azt hitelesen nem tudjuk, de úgy látszik, hogy a hitbeli mozgalmak vezetői közé tartozott, mert csak így értjük meg Budzinski Szaniszlónak 1574. márc. 17-én Krakkóból Erdélybe utána küldött levelét, melyben a lengyel hitállapotokról számolt be részletesen. E levél egyuttal dokumentuma annak is, hogy tehát Palaeologus ez alkalommal 1574 elején jött Kolozsvárra. Ezuttal huzamosan tartózkodott Erdélyben. Csanádi Imre szentkirályi lelkésznek 1575 ápr. 8 és jun. 3-án, valamint Súlyok Imre fejedelmi protonotáriusnak ugyanez év június 25-én Meggyésről hozzáküldött levelei azt bizonyítják, hogy akkor még Kolozsváron volt. Viszont Szakmári István kolozsvári magyar prédikátor 1575 aug. 6-án Kolozsvárról már utána kell, hogy küldje levelét. Kerzius Pál orvos pedig ugyanezen év dec. 1-én Brassóból azt írja Palaeologusnak Krakkóba, hogy ott szerezze meg neki Basilusnak műveit s azokat akár Blandratával, akár pedig Berzevicy Mártonnal küldje neki el. Ezekből az adatokból tehát bizonyos, hogy Palaeologus 1575 aug. 6. előtt már eltávozott Erdélyből Krakkóba. Hogy ott mi történt vele s mi lett további egész életsorsa, azt alább részletesen is látni fogjuk. Az életrajzi chronológiának megállapításait itt egyelőre befejezzük.

* Palaeologus tartózkodási helyeinek megállapításánál figyelemmel voltam Fraknoi Vilmosnak Landsteiner dolgozatáról a Századok 1874. évi folyamában megjelent ismertetésére.

A gyulafehérvári harmadik hitvitáról alább részletesen lesz szó.

** Többek között ekkor jelent meg *de magistratis politico* c. munkája (Losci in Lithuania, 1573. Johannes Karakanus nyomdájában). Sandius állítása szerint e könyvet Budny Simon rendezte sajtó alá. E munka ellen a rakowi egyházközség nevében Pauli Gergely irt cáfolatot *Coctus Rakowiensis nomine adversus Jac. Palaeologi scriptum* címen. Erre Palaeologus 1580-ban *Defensio verae sententiae de magistratu politico* címen irt cáfolatot, amit viszont Socinus Faustus bírált meg *Ad. Jac. Palaeologus librum, cui titulus: Defensio verae scutentiae de Magistratis politico. pro Racoviensibus responsio* címen, mely lengyel nyelven is megjelent ugyancsak 1581-ben s más címen 1627-ben.

A fentebbi sorokban bemutattam annak az antitrinitárius társaságnak külföldi tagjait, amely társaság Kolozsváron néhány év alatt egészen új fordulatot adott az eddigi antitrinitárizmusnak s kifejlődni segítette Dávid Ferencnek utolsó theologiai álláspontját, a tiszta unitárizmust.

A történeti szereplők bemutatása után következik az erdélyi antitrinitárius hitelvek 1570-beli állásának hittani precíz megállapítása avégből, hogy abból az 1579-iki tiszta unitárius hitelvek kialakulása szabatosan levezethető legyen.

(Folytatása következik).

Dr. Borbély István.

HITVITÁK AMERIKÁBAN.

Csaknem két év óta tüzes hitviták foglalkoztatják egész Amerika közvéleményét. A kérdés már annyira kiélesedett, hogy az úgynevezett orthodox protestáns egyházak kebelében (Protestáns Püspöki Egyház, Presbyteriánus, Református, Baptista és Methodista egyházak) nyílt szakadásra vezetett. A vita azok körül a hittételek körül forog, melyeken a nevezett egyházak hosszú századokkal ezelőtt fölépültek, de amelyeket a tudományos fejlődés alapjukban már is megingatott. Számos ígehirdető, nem tartja lelkiismeretével összeegyeztethetőnek azt, hogy olyan hittételeket hirdessen és tanítson, melyeket az élet és a tudomány már régen megcáfolt s melyek így a lelkiismerettel is ellenkeznek. Ugyanaz a törekvés érvényesül ma az ő pártjukon, mely annakidején az unitárizmust szülte: az ész joga és a tudomány vívmányai a vallásos kérdésekben is föltétlen érvényesítendőek, mert a modern ember olyan vallás után vágyik, mely eszét és szívét egyaránt kielégíti és megnyugtatja. A vallásos hit csak akkor lesz erős mint a kőszikla, ingathatatlan az élet küzdelmei között, ha az a józan ész szavával nem ellenkezik, hanem abban egyenesen alátámasztást nyer.

A vita nagy vonásaiban a III., IV. és a XVI. századok hitvitáihoz hasonló formában folyik egyházi és napilapokban és előszóban egyaránt. Az elmúlt év novemberében a Protestáns Egyházak püspökei Dallos-ban (Texasállam) püspöki konferenciát tartottak, azon kimondották, hogy aki az Orthodox Protestáns Egyház kebelében óhajt maradni, lelkész, vagy világi ember egyaránt, szószerinti értelemben köteles elfogadni az Apostoli hitvallást és a Niceai hitvallást. Egyben kiközösítették Lawrence Vilmost Massachusetts állam püspökét, ki a haladó irányzat élére állott. A régi hittételek védelmezői *fundamentálismus*, a haladó irányzat hívei pedig *liberálismus* név alatt vívják heves vallási küzdelmeiket. A két álláspont közötti különbséget röviden a következőkben foglalhatjuk össze.

1. A *fundamentálisták* azt tanítják, hogy a bibliának minden szava csálhatatlan, mert az az utolsó betűjéig magától az Istentől származik. Isten mintegy tollbamondotta azt a biblia íróinak, épen azért annak minden tanítását szigorúan szószerinti értelemben kell venni. A *liberálisták* ezzel szemben azt